

WAAROM HISTORISCHE LETTERKUNDE IN DE KLAS ?

1. Literatuur én cultuur

In het boek Als dwergen op schouders van reuzen (een UFSAL-publikatie, Brussel 1982) door J. Boven, J. Janssens en J. Uyttendaele vindt men in het eerste hoofdstuk een warm pleidooi voor een bescheiden behandeling van een aantal (fragmenten van) hoogtepunten uit de Middelnederlandse letterkunde in de klas (het boek zal vermoedelijk volgend schooljaar in een volledig herwerkte uitgave beschikbaar zijn; publikatie bij Acco, Leuven). Ik blijf geloven in de "doelstellingen" (?) die ik toendertijd formuleerde : kennismaking met oudere literatuur werkt relativerend in op onze moderne, vaak absolute pretenties; ze opent onverwachte, nieuwe horizonten bij leerlingen; ze leert hen de mens in de cultuurgeschiedenis kennen in zijn universele, want existentiële vragen... op die manier begrepen, kan die kennismaking ook iets met hun eigen leven te maken hebben, althans dat is mijn stille hoop. Ik stel me hier op een ander standpunt en probeer (vrij subjectief) te antwoorden op de vraag : "Wat zou ik wensen dat leerlingen meedragen van een confrontatie met oudere cultuur, i.c. Middelnederlandse letterkunde ?".

Vooraf nog dit ! Ik ben zeer diep de overtuiging toegedaan dat de leraar Nederlands/Geschiedenis elke gelegenheid te baat moet nemen om met jonge mensen op (geestelijk) avontuur te trekken, op ontdekkingsstocht naar nieuwe einders, op reis in de cultuurgeschiedenis, dit omdat het boeiend is (voor leraar en leerling) en om te voorkomen dat leerlingen enkel maar met de technische aspecten van de opleiding Nederlands en geschiedenis te maken zouden hebben (een helaas duidelijk waarneembare tendens in sommige handboeken M.O.). Dat dit weldoordacht en gedoseerd dient te gebeuren, spreekt vanzelf. Men heeft de culturele situatie niet gered, wanneer men jongeren naar een tentoonstelling over het Neo-Classicisme in België sleurt zonder degelijke inleiding en commentaar op hun niveau, gewoon onder het motto : cultuur is belangrijk (dit overkwam mijn zoon...) ! Leerlingen moeten het belang ààn-voelen, ervan onder de indruk komen, dingen (al zijn het er maar een paar) knàp vinden... Maar dit veronderstelt dat de leraar hen dit heeft voorgedaan, heeft vóórgevoeld... Maar ik wil mijn betoog niet op deze wijze verderzetten; uiteindelijk is het immers een pleidooi voor authentieke, enthousiaste leraars... voor echte mensen die geloven in "humaniora" ! Ik weet wel dat dit in een chaotische onderwijswereld als de onze niet gemakkelijk is, maar toch...

Omdat plastische kunsten in een visuele cultuur als de moderne doorgaans gemakkelijker aanspreken dan teksten, is het - denk ik - wenselijk dat de kennismaking met de oudere literatuur ingebed wordt in een globalere initiatie tot de oudere cultuur. Een degelijke bespreking van één maar goed gekozen, triptiek van Rogier van der Weyden of Hans Memlinck of wie dan ook, kan exemplarisch het hele middeleeuwse mens- en wereldbeeld, de toenmalige manier van denken beter oproepen dan een uitvoerig maar abstract betoog over middeleeuwse denkkaders.

Of als je het per se eens anders wil proberen : wat te denken van de behandeling van een middeleeuws recept ? Men hale er niet te vlog de neus voor op (sinds de "Vlaanderen leeft"-campagne van P. Dewael is gastronomie immers cultuur), want ook via die weg kom je de middeleeuwse mentaliteit op het spoor. Ik geef een voorbeeld (zie J.M. van Winter, Van soeter cokene. Recepten uit de oudheid en de middeleeuwen, Haarlem 1976, bij Fibula-Van Dishoeck, p. 138-140).

In het oudste gedrukte Nederlandse kookboek, getiteld Een notabel boecxken van cokeryen, verschenen bij Thomas van der Noot in Brussel (ca. 1510) staat het volgende visrecept :

Een bruyn sause op den carper.

Neemtp eenen goeden carper ende siet dien wel morwe. Dan doeten vanden viere ende laetten staen in sijn sop. Neemtp pepercoecke ofte lyefcoecke ende dat sedt te weycke int vette sop vanden carpere dat suldy dan af scheppen vanden ketel met eenen lepele. Ende alst gheweyct es so suldy den coecke in stucken wryven metten selven lepele seer cleyne emmers so cleyne alst moghelijck es. Dan linghet met azine ende wine. Dan settet over tvier ende latet sieden dat binde. Dan doeter inne ghimber, caneel ende eenen goeden deel suyckers, wat souts ende plucter rosijn inne. Dit ghiemen overe al den carpere in die vastenen.

Wat toelichting : siet, van "sieden", gaar koken; doeten, doet hem (de karper); suldy = sult ghi; linghet = aanlengen; dat binde = opdat het zou binden; plucter = strooi er.

Dit is een vastenrecept, zoals de laatste regel aangeeft. In deze periode mochten middeleeuwers enkel op zondag vlees eten, en op de andere dagen van de week niet alleen geen vlees, maar ook geen melk, boter, kaas en eieren. Wat overbleef aan dierlijk voedsel was alleen vis, en voor de rest moesten ze het met vervangingsmiddelen stellen zoals raapolie of olijfolie in plaats van boter, en amandelmelk in plaats van koeiemelk. Er werden in deze weken dan ook heel veel amandelen en andere zuidvruchten gegeten, bijv. vijgen, dadels en rozijnen. Maar met de beperkte middelen die de kerk hun toestond, wisten middeleeuwers toch nog wel smakelijke (en zo beseffen wij nu meer en

meer, ook gezonde) gerechten te bereiden. Vis was daarbij de hoofdschotel en... daarin hadden zij een veel grotere keuze dan wij (rivieren waren immers nog niet hopeloos vervuild).

Het recept heeft het voordeel dat het door de Utrechtse historica prof. dr. Van Winter werd uitgeprobeerd, of beter gezegd : door haarzelf en een aantal wisselende studenten geschiedenis, en goed van smaak bevonden. Ik geef in de volgende alinea haar raadgevingen.

Omdat de karpervangst heden ten dage half februari sluit, kun je dit gerecht beter in december of januari eten. Bij een goede vishandelaar kun je dan vaak wel een verse karper bestellen, die al gauw zes tot acht pond per stuk weegt. We koken de karper twintig minuten in ruim water met 20 gram zout per liter en laten hem dan staan in zijn kooknat. Van dit nat nemen we ruim een liter apart en laten daarin vier Lebkuchen (lyefcoecke) weken. Lebkuchen worden in Duitsland alleen omstreeks Kerstmis gebakken en in de handel gebracht, en in sommige delicatessenwinkels kun je ze dan ook bij ons kopen. Ze bestaan met en zonder chocoladeglazuur; je moet ze uiteraard zonder chocolade nemen. Het zijn vrij harde ronde koeken van ongeveer tien centimeter middellijn, gemaakt van honing, bloem en specerijen, zoals anijs, koriander, kaneel, gemberpoeder, nootmuskaat en kruidnagel. Deze Lebkuchen weken we in het kooknat en wrijven ze daarna fijn door een zeef, waarna we er een scheut witte wijn en wat azijn bij doen en het mengsel laten koken en binden tot sausdikte. Vervolgens gaan er nog gemberpoeder en kaneel bij en ongeveer een ons gewelde rozijnen. De smaak wordt afgemaakt tot zoetzuur met een flinke hoeveelheid rietsuiker, laten we zeggen vijf. Bij het opdoen nemen we de karper uit zijn kooknat en storten de saus erover.

Allemaal goed en wel, maar wat heeft dat met middeleeuws denken te maken ? Merkwaardig genoeg, wordt dit recept pas echt begrijpelijk, als we het bekijken tegen de achtergrond van de leer van macro- en microkosmos (de invloed van het heelal op de mens) en de daaruit voortvloeiende theorie der temperamenten. Ik verklaar me nader.

In het "ondermaanse" - zo weet de middeleeuwer - is alles samengesteld uit de vier oerelementen : vuur, aarde, lucht en water; alles is bovendien een variatie of combinatie van een of meer der vier basiskwaliteiten : heet, koud, droog en vochtig. Hoewel Galenus (2e eeuw na Christus) aan de basis ligt van de volgende theorie, was ze in de Grieks-Romeinse Oudheid al erg populair (bij Empedoclos, Aristoteles en Hippocrates). Volgens de theorie bestond de mens, althans in zijn lichamelijke verschijning, uit vier levenssappen (de zgn. humores, vgl. humeur), die met de vier oerelementen overeenkwamen : bloed (sanguis),

zwarte gal (melancholos), gele gal (cholus) en slijm (flegma).

Bovendien ging de middeleeuwer ervan uit dat elk der hemellichamen, die hij als "intelligenties" (wezens met een zeker bewustzijn) beschouwde, een specifieke invloed uitoefende op het aardse gebeuren en op het karakter en de gezondheid van de aardbewoners. Saturnus' invloed is kwaadaardig : hij instigeert rampen en maakt mensen zwaarmoedig en zwartgallig (melancholisch !). Jupiter is de planeet van het rustige geluk; van zijn uitwerking op de menselijke psyche getuigt nog ons woord joviaal (van de genitief Iovis). Mars doet oorlogen ontstaan en begunstigt het temperament dat men martiaal noemt. De Zon daarentegen brengt voorspoed, rijkdom en gerechtigheid. Venus zorgt voor menselijke schoonheid en voor de liefde in al haar verschijningsvormen. Mercurius maakt het intellect levendig als kwikzilver. De Maan, tenslotte, die wast en weer afneemt, stimuleert tot ongedurigheid : zij doet sommigen op reis gaan en maakt anderen maanziek (lunatiek). Verder (want het hele systeem is nog veel complexer) wordt elk van de twaalf tekens van de dierenriem bepaald door één (of twee) van de vier basiskwaliteiten. Zo werd de weegschaal bijv. geacht om koud en droog te zijn. De gebundelde werking van planeten en sterren in een zekere configuratie bepaalde op het ogenblik van de geboorte iemands fysische en psychische constitutie : zijn temperament kon "cholerisch" heet en droog, of vurig "choleriek" zijn; ofwel "melancholisch" (koud en droog, of aards), ofwel "sanguinisch" (heet en vochtig, of luchtig), ofwel "flegmatisch" (koud en vochtig, of waterig). Tussen haakjes : binnen deze context moet men woorden als "koelbloedig", "frigied", "hardvochtig", "zwartgallig", enz. verklaren. De middeleeuwse mens was er dus van overtuigd dat sterren en planeten, althans in zekere mate (er waren ook nog de Voorzienigheid en de menselijke vrijheid !), het lot van de mens bepalen, ook zijn voorbestemdheid tot bepaalde ziekten, enz.

In dit licht nu moet men de middeleeuwse gezondheidsleer en de eetgewoonten beoordelen. Men nam aan dat voedsel de vier basiskwaliteiten bezat en dat spijsen, althans wat hun warmte- of koudegraad betreft, een tegengewicht moesten vormen tegen het temperament van de gebruiker. Verse vis was van nature koud en vochtig, corresponderend met het flegmatisch temperament. Daarom moest een flegmaticus, die koud en nat was en wiens overheersend sap het slijm was, liever geen vis eten, die immers zelf ook koud en nat was, aangezien dit veel slijm in de maag bracht en daardoor ziekten kon veroorzaken. Maar voor de cholericus, die heet en droog was, was verse vis juist heel gezond. De zwartgallige melancholicus moest wijn drinken, als een warm en vochtig tegengewicht tegen zijn koud en droog temperament. Vis in wijn of azijn en met kruiden

gekookt verloor iets van zijn slijm en was daardoor gezonder dan in water gekookte vis, zodat in de vastentijd ook flegmatici vis konden eten...

Nog andere middelen zijn mogelijk om literatuur- en cultuuronderwijs beter op elkaar te laten aansluiten (verkenning van het middeleeuwse stadsgedeelte van Brussel, Antwerpen, enz.; bezoek aan de afdeling Middeleeuwen in een museum, enz. enz. Zie ook het bulkboek van Gerritsen Vensters naar vroeger). Als je een van deze paden zou bewandelen, zit je - het is goed dit te beseffen - eigenlijk op dezelfde golflengte als de wetenschappelijke mediëvistiek heden ten dage. Ook daar zoeken geschiedenis pur sang, cultuur- en literatuurgeschiedenis steeds meer en vaker contact met elkaar (zie F.P. van Oostrom, Schetskaart of geschiedverhaal ? Over methode en praktijk van (een) geschiedschrijving van de Middelnederlandse letterkunde, in Tussentijds. Bundel studies aangeboden aan W.P. Gerritsen ter gelegenheid van zijn vijfzigste verjaardag, Utrecht 1985 bij HES uitgevers, p. 198-216). Literatuurhistorici beperken hun interesse niet langer uitsluitend tot de grote meesterwerken, de traditionele canon van monumenten van esthetische waardering, maar hebben ook oog gekregen voor rijmkronieken, didactische traktaten, catechetische voorschriften, enz. Historici hebben ingezien dat ook literatuur een belangrijke bron van informatie is als het erop aankomt de mentaliteit van een bepaalde periode te achterhalen. En cultuurhistorici slaan met o.m. een sociologische benadering van de kunst een brug tussen beide. Toch zal de toenadering veel geduld vergen, veel aandachtige luisterbereidheid. Vooral zal men wederzijds moeten leren de juiste vragen te stellen. Zo moet men van de kant van de historici bijv. beseffen dat het niet opgaat om van de literatuurhistoricus te vragen dat hij op grond van de gedichten van Hendrik III of Jan I hun karakter zou bepalen : de poëzie van de bedoelde Brabantse hertogen is immers (dat geldt overigens voor alle middeleeuwse poëzie) geen bekentenissenpoëzie, géén expressie van allerindividueelste emoties, maar "registrale poëzie" (zie F. Willaert) die met bekende woordcombinaties, wendingen en beelden telkens weer nieuwe liederen construeert en dus helemaal niets over het innerlijke van de dichter vertelt. Maar ook wij, Neerlandici, zullen onze vragen preciezer moeten leren formuleren... Zeker is vooralsnog enkel dit : boeiend wordt de toenadering zonder enige twijfel !

2. Belangstelling wekken : dé prioriteit

W.P. Gerritsen heeft ooit (zie Vier inleidende colleges over middelnederlandse literatuur, Utrecht 1976, p. 51) een parallel gelegd tussen middeleeuwse literatuur en

het milieu. Het milieu is in onze tijd in gevaar. Overheden bedoelen het - in het algemeen - goed. Als er behoefte is aan een autoweg, dan zorgen zij dat die er komt. Maar hou ze in de gaten ! Als er geen milieubeschermers zouden zijn en als die zich niet in onze naam met hand en tand zouden verzetten, werden er autowegen dwars door onvervangbare natuurgebieden aangelegd. De maatschappelijke taak van een neerlandicus-mediëvist is in de verte vergelijkbaar met die van een milieubeschermer. Ook hem is een stukje gemeenschappelijk bezit toevertrouwd. Zijn opdracht is, dat stukje literatuur te beheren, het toegankelijk te maken voor ieder die er als mede-bezitter gebruik van wil maken, en het, als het moet, te verdedigen, zodat het in goede staat kan worden doorgegeven aan het nageslacht. Dat is, ook in maatschappelijk opzicht, een zinvol werk. Er moeten mensen zijn die zich hieraan met overtuiging wijden. Andere maatschappelijke taken zijn zonder twijfel urgenter - maar niet belangrijker...

Dit pleidooi bevat tevens een oproep tot leraars ! Wij moeten - van lagere school tot universiteit - de interesse voor oudere cultuur gaande houden, ons geestelijk patrimonium beheren, de fakkel brandende houden... en doorgeven. Doen we dat niet, dan zitten we in de kortste keren opnieuw in situaties waarbij kloosterzusters perkamenten handschriften aan de kook brengen om er stopverf van te maken, of waarbij het (papieren) handschrift van de St.-Servaeslegende als toiletpapier in de W.C. van een notaris werd gehangen... of waarbij de oorkonden van Sint-Bertijns (door de Sansculotten) werden gebruikt om er kanonballen van te maken omdat perkament een stevig materiaal bleek te zijn om buskruit bijeen te houden (Peter Ruyffelaere in de Standaard der Letteren van 21 februari 1987).

Maar vooraleer serieuze belangstelling bij leerlingen enige kans maakt, moeten er wellicht tal van vooroordelen weggeruimd worden. Op het puin van verkeerde a priori's en misverstanden kan dan een kennismaking met vroeger, een gesprek met mensen van zovele eeuwen terug openbloeien.

2.1. HET OPRUIMEN VAN VOORORDELEN

Wellicht is het goed de vooroordelen meteen met een vrij extreem voorbeeld aan te pakken. Stel je even het volgende voor. In het verre Ierland bevindt er zich rond 500 een benedictijnerklooster eenzaam, temidden van de woeste rotsen. De geruchten over verschrikkelijke horden barbaren zijn ook tot hier doorgedrongen, maar voorlopig is alles nog rustig. In zijn kluis zit de abt, een geleerd en bovendien wijs man, gereputeerd om zijn vroomheid, een oud boek te lezen. Gaandeweg wordt de man verontwaardigd.

Hij leest immers een boek over de wonderen der schepping, maar kan zich onmogelijk verzoenen met wat erin staat opgetekend. Hij leest immers dat er drie hemelen bestaan, dat er een wereld onder de onze is en dat wanneer het daar dag is, het bij ons nacht is; bovendien zouden er vissen bestaan die op hun huid een heel woud dragen... Maar wat het summum van absurditeit is zo stelt hij woedend vast, is dat Judas van een soort weekenddienst zou genieten : iedere zaterdagavond wordt immers zijn helse straf onderbroken ! De abt gooit driftig het boek in het vuur... Maar wat gebeurt er nu ? Een engel Gods verschijnt hem en vermaant hem dat de waarheid door zijn onbezonnen gedrag verloren is gegaan; als straf zal de abt op reis moeten gaan om te zien wat er waar en onwaar is en al zijn ervaringen te boek stellen opdat men opnieuw met Gods wondere schepping kennis zou kunnen nemen.

We hebben het reisverhaal bewaard, want de abt in kwestie is niemand minder dan Brandaen, zijn verslag heet De Reis van Sint Brandaen. Ik laat bovenstaande (door mij gefantaseerde passage) in een aangepaste transcriptie van de Middelnederlandse tekst volgen (de versie in het Comburgse handschrift) :

Een heilige man was zonder waan,	
Geheten zo was hij Brandaen,	
Abt was hij ende regement*	* = overste
Van 3.000 monniken of daaromtrent,	
Geboren uit Hiberne,	
Gode diend' hij wel gerne.	
Deze vond in 't onderzoeken	
beschreven in oude boeken	
Van vele tekenen ons Heren.	
Hoort, hier moogt gij leren	
Van den goeden Gods wijze,	
Hoe dat twee paradijzen	
Boven der eerden waren.	
Toen las hij voort te waren	
Van vele wonders dat men 'r in vand	
ende menig groot eiland.	
Ook las de wijze here,	
Hoe dat ene wereld were	
Hieronder deze eerde	
ende als hier dag werde,	
Dat 't daar dan nacht zije*	* = zou zijn
Hij las dat hemelen waren drie;	
Van vissen hi geschreven vand,	
Hoe dat een woud ende een land	
Gewassen* stond op zijne zwaarde**.	* = gegroeid; ** = huid
Dat wederseid' hij haarde*	* = loochende hij ten stelligste
Omdat 't zo ongelovig* was.	* = ongeloofwaardig
Ook las hij, hoe dat Judas	
Geniette Gods ontfermighede	
Ende hij genade hadde mede*	* = bovendien

Alle zondages nacht.
Hij en wilde no hij en mochte
Dies* emmer niet geloven,
Hij en* zag 't met zijnen ogen;
Van toorne verberrend'* hij den boek
ende gaf den schrijvere enen vloek.
Dat bekocht hij sinds wel diere:
Daer hij stond bij den viere,
Daer die boek in bernende lag,
Die ingel Gods hem toesprak:
"O lieve vriend Brandaan,
Du heves* evele** misdaan,
Dat overmids* dijnen toren
Die waarheid dus es verloren.
Nu laat hem bernen daarinne.
Dij werd nog wel inne*,
Wat waar ofte logene es.
Dij ontbiedt* Jezus Kerst,
Dat du zuls gaan varen
Op des zees baren,
Alomme ende omme 9 jaar.
Du sult beschouwen wat es waar
Of wat logene zij mede".

* = dit beslist
* = tenzij hij
* = verbrandde

* = je hebt; ** = kwaad
* = tengevolge van

* = je zal nog wel ervaren

* = jou gelast

De vreemde zeereis begint en de vreemdste avonturen vallen Brandaan en zijn gezellen te beurt. Hun schip wordt belaagd door een monster, half-vrouw, half-vis (een sirene); ze varen langs de hellepoort en vanop een berg worden ze door duivels met vuur bekogeld; ze ontmoeten Judas, enz., enz. Men zal het me toegeven (en leerlingen zullen het meteen beamen als je hen iets dergelijks presenteert) : een bijzonder VREEMD verhaal ! Echt iets voor middeleeuwers...

laas uit het 16e-eeuwse volksboek). Bij deze anekdote voelen we ons weer op bekend terrein : een ontmaskering van de dwaas-naïeve middeleeuwse verzinsels...(het is overigens de vraag of we Uilenspiegel wel doorhebben !?). Maar hebben we de middeleeuwers wel goed begrepen ? Nemen zij ons niet bij de neus ?

Middeleeuwers schonken inderdaad geloof aan het verhaal van Brandaan, maar dan toch op een andere manier dan wij dat veronderstellen. Ik bespreek slechts één detail : het viseiland.

Brandaan komt op een bepaald ogenblik in de buurt van land en laat het anker uitwerpen. Enkele van zijn gezellen gaan aan land, hakken hout om vuur te kunnen maken voor het eten. Maar het vuur begint nog maar pas te branden of het eiland verdwijnt in het water; het was namelijk een vis met land op zijn rug... Brandaan en zijn gezellen kunnen zich slechts ternauwernood in veiligheid brengen. VREEMD... VREEMD....

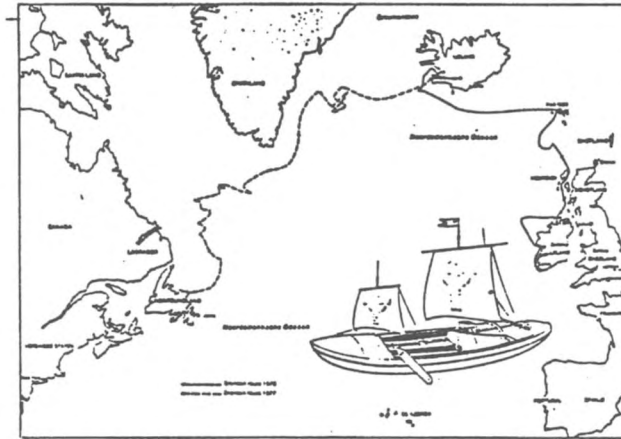
Voor een mediëvist is de situatie duidelijk : het vreemde monster is een walvis ! Als je er een natuurencyclopedie als Meerlants Der naturen bloeme op naslaat, wordt dit meteen bevestigd :

*Ons scrivet sente Ysidorus (...)
Datmense vint ende vant
Op haren rigghe erde ende sant
Ende dan scepe daer an quamen,
So heelden sijt over lant te samen
Ende worpen anker ende sloeghen vier.
Teersten dats ghevoelde dat dier,
So sanc et te gronde neder.
Some quamen ten scepe weder,
Ende some die verdronken,
Die metten vischen nedersonken...*

Maar dan nog blijft onze indruk van "vreemdheid" bestaan. Als zelfs middeleeuwse geleerden zulke nonsens produceren.. Intussen heeft de avontuurlijke overtocht van de Atlantische Oceaan door Timothy Severin ons wel anders geleerd.

Onder leiding van de Ierse historicus Severin vertrok op 16 mei 1976 vanuit Brandon Creek bij Dingle in het graafschap Kerry de leren huidboot "Brendan" naar Noord-Amerika om de theorie dat Ieren als eersten Amerika ontdekten aan de praktijk te toetsen. De theorie is gebaseerd op allerlei detailaanwijzingen, maar vooral op de oude verhalen van St. Brandaan de Navigator die wonderbaarlijke en gedurfde reizen ondernam. Het scheepje dat hem over de oceaan zou hebben gebracht, was een open vaartuig van nauwelijks 11 m. lengte (een "curragh"). Het was samengesteld uit een gevlochten houten raamwerk waaromheen 42 ossehuiden gespannen waren. Met dergelijke nietige scheep-

jes zouden Ierse monniken (Brandaan ?) de Vikingen 500 en Columbus 900 jaar vbbz zijn geweest.

De route van Tim Severins tocht met de 'Brendan' in de zomers van 1976 en 1977.

Severin geloofde in die theorie en als bewijs daarvan bouwde hij (ook geholpen door de ervaring van plaatselijke vissers) een replica van het middeleeuwse scheepstype. Er volgde een avontuurlijke tocht van 4000 mijl waarbij een Noordatlantische route (tegenover de Pasaatroute van Columbus) werd gevolgd. Die leidde via de Far Oereilanden, IJsland, Groenland en Labrador naar Newfoundland waar Severin en zijn vijfhoekige bemanning na vijf maanden zeilen gedurende twee seizoenen voet aan wal zetten. Het boeiend geschreven verslag van Severin (zie T. Severin, De Brendan Expeditie. Met een open huidboot naar Noord-Amerika, zoals St. Brandaan in de zesde eeuw, Bussum 1978) werpt een nieuw licht op het eiland-avontuur van Brandaen.

Severin vertelt hoe hij op zeker ogenblik in volle zee plots een eiland in de buurt van de "Brendan" zag opduiken. Een tiental minuten bleef het in de buurt en zo kon de bemanning het grote, zwarte gladde eiland van natte huid identificeren als een walvis van wel 20 m. De "eilandervaring" van Severin heeft niets ongewoons. In onze tijd zijn we gewoon een walvis te zien vanuit een vogelperspectief vanop hoge schepen; voor Severin en de Ierse zeevaarders, die met hun bootje nauwelijks boven het wateroppervlak uitkwamen, lag dat anders... Een walvis kwam (walvisachtigen worden namelijk aangetrokken door het gelooide leer, zo bleek achteraf) als een enorme massa, een gigan-

tisch gevaarte op hen af en kon inderdaad de indruk van een eiland wekken. In het eiland-avontuur van Brandaan zit er dus geobserveerde werkelijkheid verscholen...

Maar nog heeft de passage niet al haar geheimen prijs gegeven. In Oudfranse Bestiaria (encyclopedische geschriften met de symbolische betekenis van dieren) van de 12e eeuw wordt ook het relaas gedaan van de eiland-walvis, die onderduikt wanneer er op zijn huid vuurtje wordt gestookt. Over deze onvrijwillige duik van niet-gewaarschuwde zeelui in de zeediepten geven de bestiaria meer informatie (ik citeer uit een modern-Engelse vertaling) : "Now this is just the way in which unbelievers get paid out, I mean the people who are ignorant of the wiles of the devil and place their hopes in him and his works. They anchor themselves to him, and down they go into the fires of Hell".

Het hele gebeuren heeft plots alles te maken met ons leven... Op de avontuurlijke reis van het leven hebben ongelooft, gebrek aan verwondering over Gods Schepping, gebrek aan kennis van de listen des duivels fatale gevolgen. En vergeten we het niet : Brandaan was bijna naar de diepte meegesleurd ! Zijn twijfels rond de inhoud van het boek kwamen hem bijna duur te staan... Maar uiteindelijk zal hij zich neerleggen bij het gelovig aanvaarden van Gods geheimen. Brandaan is dus een nieuwe Thomas... maar de boodschap is : zalig zij die geloven, zonder te hebben gezien !

Er zit nog veel meer merkwaardigs in de Reis van St. Brandaan ; men leze er het bijzonder interessante artikel van W.P. Gerritsen op na, Zeilen met Sint Brandaan, in Spiege Historiae, maart 1980, p. 171-180 en het al even stimulerende boekje, gepubliceerd n.a.v. de Utrechtse Brandaan-tentoonstelling, De wereld van Sint Brandaan, Utrecht 1986 bij HES-uitgevers).

Hopelijk hebben we met dit voorbeeld meer begrip, meer openheid voor middeleeuwse teksten tot stand gebracht. Maar ook dan moeten we de moeilijkheden geenszins onderschatten. Opdat het gesprek met mensen van vroeger geen monoloog met onszelf (over onze eigen ideeën) zou worden, moeten we er ons goed van bewust zijn dat er een immense culturele kloof gaapt tussen onszelf en het verleden. Zelfs zaken die hetzelfde (of althans bekend) in de oren klinken als "nature" en "stad" en "wandelen", zouden wel eens een totaal andere lading kunnen dekken dan wij ons nu, op grond van de moderne connotaties, kunnen voorstellen... Het gevaar van de "fata morgana" is aanwezig. Ik geef twee voorbeelden.

2.2. Het risico van de "fata morgana".

In Karel ende Elegast gaat de keizer met zijn verbannen leenman uit stelen; Karel is daar niet op voorbereid en steelt onderweg een ploegkouter om toch niet met lege handen aan de dievenkarwei te beginnen.

In de commentaren op het werk wordt deze passage doorgaans in verband gebracht met het komische karakter van het korte Karelverhaal; Karel zou namelijk met het gevonden ploegmes door de mand vallen... De betreurde Leuvense mediëvist E. Rombauts schrijft in zijn (voortreffelijke) editie van het werk : "Het voorval met het ploegkouter, dat hij (d.i. Karel) als breekijzer wil gebruiken en het andere met het toverkruid (...), laten ten overvloede zijn onkunde en zijn onhandigheid als inbreker uitkomen".

Maar heeft het middeleeuwse publiek deze passage wel zo begrepen ? Het was immers bekend dat bij huisdiefstal met braak het ploegkouter hét normale inbrekersinstrument was. Het mes werd voor elke gelegenheid in de nabijheid van het te bestelen huis uit een ploeg genomen en na gebruik weggegooid, aangezien het bezit ervan alleen al té compromitterend was. Bij de inbraak waren meestal slechts twee à drie personen betrokken, waarbij een dief de woning binnenging, een ander buiten bleef wachten om de buit in ontvangst te nemen en eventueel nog een derde medeplichtige wat verder de wacht optrok. Zo verliep het scenario van een klassieke huisdiefstal met braak in het hele Ancien Régime; zo ook gaat het er in KE aan toe.

Maar waarom drijft Elegast dan de spot met Karels uitrusting ? Moeten we zijn reactie :

*Doe stont Elegast ende loech
Ende vragede, waer hijt dede maken:
"Conste ic te smeesters huus geraken,
Ic dede maken sulc een.
Ic en sach dusgedaen noit geen
Besegen te sulken sticken,
Daer men muren mede soude bicken"* (vv. 762-68),

dan inderdaad als een inconsequentie, een jongere interpolatie, opvatten, zoals hyperpositivistische filologen als een Duinhoven (zie zijn nieuwe, bijzonder betwistbare tekstuitgave) menen ? Ik geloof het niet. Ik vat de situatie als volgt op.

Karel de Grote zal als vorst in zijn contacten met de politionele functionarissen van zijn rijk wel wat hebben opgestoken m.b.t. de gangbare steelpraktijken (maar ik geef toe dit is een pré-tekstuele veronderstelling). Hij handelt in ieder geval volgens het klassieke scenario : alleen lijkt hij niet te beseffen dat het ploegkouter weliswaar handig materiaal was om een opening te snijden in lemen wanden of om vensters of koffers te forceren,

maar vermoedelijk toch niet direct aangewezen was om muren te doorbreken (vgl. v. 768 !). Karels gemis aan "vakkennis" blijkt dus niet uit het gebruik van een ploegkouter in se, maar uit zijn naïeve overtuiging dat hij daarmee meent een kasteel te kunnen binnenbreken :

*Ende (Karel) peinsde in sinen moet :
"Dit is totten ambocht goet.
Die graven moet in borgen,
Hi moeder toe besorgen
Sulke dinc als hem bedorste"* (vv. 723-27).

Elegasts verbazing is dan ook terecht : hij verkeerde in de waan met een ervaren roofridder te maken te hebben en stelt nu tot zijn verbazing vast dat zijn metgezel zich gedraagt als een onhandige amateur, die niet eens weet dat voor stenen muren (van kastelen - maar ook van kerken, die Adelbrecht beweerde te zijn binnengedrongen) een breekijzer is aangewezen. Vandaar Karels krampachtige verklaringen over het verlies van zijn breekijzer (vv. 769-779), waarop Elegast reageert als :

*"Tes goet genoeg;
Mogen wie hier te punte in geraken,
Hierna doet een ander maken"* (vv. 780-782).

Ook hij weet als meester-dief dat een ploegkouter tot het inbrekersinstrumentarium behoort en dus - bij gebrek aan beter - dit keer maar moet worden gebruikt; maar indien Adelbrecht de dief is waarvoor hij zich uitgeeft, zal hij zich een nieuw breekijzer moeten laten maken.

Via een omweg hebben we dus de traditionele interpretatie (genuanceerd weliswaar) bevestigd : Karel valt wel niet echt door de mand, maar hij krijgt het wel voortdurend lastiger in zijn dievenrol; een nieuwe leugen moet hem uit de nood helpen, wat geenszins verdoezelt dat hij ook met het ploegmes geen grote handigheid kan voorwenden :

*Al was hi groot ende sterc,
Hi en coste niet alsulc werc* (vv. 787-88).

Dat brengt dan Elegast weer tot het vermoeden dat hij geen behendige dief is (zie mijn te verschijnen boek, Dichter en publiek in creatief samenspel).

Het tweede voorbeeld ontleen ik aan de Middelnederlandse Marialegende Beatrijs (zie mijn uitgave met commentaar in de facsimile-editie van Jo van Eetvelde, Beatrijs, Zellik 1986 bij Poketino). Wanneer Beatrijs haar nonnenkieren voor het Mariabeeld heeft afgelegd en in haar hemd naar haar geliefde in de tuin snelt, verloopt de ontmoeting in onze ogen wel bijzonder vreemd. Wij verwachten een hartstochtelijke kus- en knuffelpartij : ze zijn immers reeds zolang op elkaar verliefd en hebben mekaar al zo lang niet meer gezien (tenzij via de tralies van een spreekvenstertje)... Niets daarvan : integendeel, Beatrijs

voelt zich beschaamd (vv. 259-262). Waren middeleeuwers dan zo preuts, zo beladen met seksuele taboes ?

De situatie is heel wat complexer dan dat preutsheid, omdat Beatrijs betrekkelijk ongekleeed is, bij haar schaamtegevoelens zou opwekken. Trouwens, even later zal ze zich wel erg royaal aanbieden :

*Alsic bi u ben, al naect,
Op een bedde wel ghemaect,
soe doet al dat u ghenoecht
Ende dat uwer herten voeght (vv. 359-362).*

De tekst geeft inderdaad niet als reden voor Beatrijs' schaamte dat ze bijna naakt in haar hemd staat, maar omdat ze in haar hemd staat, blootshoofds is en barvoets. Daardoor is voor de middeleeuwer duidelijk dat Beatrijs, door het afleggen van haar kloosterkleren, voor de jongeling verschijnt als een beschuldigde bij een rechtszitting; de aangeklaagde mocht zich in zijn kleding namelijk niet herkenbaar maken in zijn sociale status en macht, had door de uniform voorgeschreven houding (in hemd, blootshoofds en barvoets) zijn persoonlijke eigenwaarde verloren. Beatrijs staat hier dus in het boete- en schandekleed dat zowel voor de kerkelijke als de wereldlijke rechtbank gold, staat (volgens ons moderne woordgebruik figuurlijk) in haar hemd... Daarom zal de jongeling haar eerst door zijn meegebrachte kleren tot zijn bruid maken en haar daardoor tegelijk haar sociale status, die van adellijke jonkvrouw, terugschenken. Het getuigt vanwege de jongeling van hoofs respect dat hij haar pas daarna kust (zelfbeheersing !). Trouwens, zo merkt F. Lulofs op (zie het erg interessante artikel van de Groningse hoogleraar-emeritus Begrip voor Beatrijs. Een onderzoek naar de allegorische verbeelding in de middelnederlandse legende, in Levende talen 221 van 1961, p. 475-491) : "Bij ieder kledingstuk dat ze aantrekt, wordt ze verleidelijker, nl. steeds begerenswaardiger als jonkvrouw. Het lijkt wel een omgekeerde striptease...".

Het is niet zonder belang op te merken dat Beatrijs later haar wereldse kleren over haar kinderen, produkten van haar zondigheid, spreidt (vv. 776-779) (waarbij ze hen bijzonder mooie analogie- beelden op de mond kust !) en als waarachtige boetelinge het klooster binnengaat.

Het is - geloof ik - vooral deze bewustwording van een culturele kloof die ons denken heilzaam kan relativiseren. We leren inzien dat er in de loop van de geschiedenis door mensen niet steeds op dezelfde manier werd gedacht, dat andere oplossingen op dezelfde vragen mogelijk zijn, dat ons denken ook maar een voorlopige stand van zaken weergeeft... Voor alles leren we op deze wijze begrip opbrengen voor andere opvattingen, voor andere verklarings-

modellen (die - zoals de onze - in de context van die tijd moeten worden beoordeeld). Ik hoop dat leerlingen via de lessen historische letterkunde iets (al was het maar een glimp) van dit inzicht, van deze levenshouding, zouden kunnen opvangen.

Jef Janssens, Voskapelstraat 13, 1980 Tervuren.